

1. Сугоняко О. Криза економічна мине слідом за політичною // <http://obozrevatel.com/news/2009/2/6/284401.htm>. 2. Удовиченко Б. Україна. Погляд у майбутнє // <http://www.news-on.com.ua/Article.aspx?DocID=2290>. 3. Ахизер А. С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема // *Общественные науки и современность*. — 2001. — № 2. — С. 89-100. 4. Зеленский В. В. Политическое как психологическое: когда карта становится территорией // Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи К. Г. Юнга. — С-Пб.: «Ювента», 1996. — С. 368-380. 5. Леви-Строс К. Структурная антропология. — М., 1983. — с. 187, 306. 6. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. — М., 1991. — с. 72-73. 7. Психология сознания / Сост. и общая редакция Л. В. Куликова. — СПб., 2001.-с. 219. 8. Трунов Д. Г. Миф как экстраконцепция (формальное определение мифа) // *Формирование гуманитарной среды, внеучебная работа в вузе, техникуме, школе: Материалы VIII научно-практической конференции*. Т. 1. Пермь: ПГТУ, 2000. — С. 119-122. 9. Шайгородський Ю. Міфологічні коріння політичної ідеології. // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. — К., 2007. — Вип. 11. — С.201-206. 10. Амельченко Н. Міф та нація – переплетення філософського і політичного дискурсів // *Філософська думка*. — 2003. - № 6. — С. 50-75.

УДК 323.1

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО ДИСТАНЦІЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

О. Кривицька

У статті аналізуються тенденції етнополітичного дистанціювання українського суспільства. Підкреслюється, що поляризація українського багатоетнічного соціуму можлива по лінії ставлення до «російського чинника», мовного питання, в конфесійних відносинах, а також пов'язана з ціннісно-ідеологічною диференціацією українського суспільства та з актуалізацією міжетнічної толерантності або нетолерантності.

Ключові слова: *етнополітичне дистанціювання, соціальні феномени, етнополітична ситуація, національна самоорганізація, етнічність, етногрупа.*

The tendencies in ethno-political distancing of Ukrainian society are analyzed in the article. The author considers that polarization of Ukrainian polyethnic society may be observed in the line of attitude to «Russian factor», language problem, in confessional relations. It may be also connected with the value-ideological differentiation of Ukrainian society and the actualizing of interethnic tolerance or intolerance.

Keywords: *ethno-political distancing, social phenomena, ethno-political situation, national self-organization, ethnicity, ethnogroup.*

На відміну від більшості європейців, які намагаються знайти гармонію між своєю мікро- і макроідентичністю, народи колишніх радянських республік, зокрема українці, розриваються між втраченою радянською і ненабутою національною тотожностями. Самовизначення більшості пострадянських народів, через свідомо зруйноване, а тому ослаблене почуття національного, збіглося за часом з орієнтаційними пошуками у світі макропріоритетів. Для українців це озвучено як проєвропейський або проросійський дискурс розвитку. Проголошена багатовекторність зовнішньої політики болісно відбивається на економічному й соціальному статусі України. Ще більш складною є сфера культури й духовності, що переживає такі трагедії й кризи, що невідомо, чи будуть коли-небудь ці цивілізаційні розлами подолано. Не можна забувати, що процеси глобалізації в сучасному світі йдуть паралельно з процесами етнічної сепарації і дисперизації. На них накладаються процеси етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює протилежно спрямовані вектори етнічного розвитку як інтеграційних, так і дезінтеграційних.

Складність етнополітичної ситуації в Україні полягає насамперед в об'єктивних умовах, що склалися через багаторічну імперську політику, примусову депортацію народів, а також русифікацію під гаслами «єдиної, неділимої Росії» або пролетарського інтернаціоналізму. Падіння тоталітарного режиму викликало нечуване піднесення національної свідомості та призвело до пошуків нових форм національної самоорганізації, передусім у сфері державотворення, відродження культури, релігії тощо. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення етнічних стереотипів та соціальних настановлень у сфері міжнаціональних відносин, оскільки саме вони є найважливішими елементами

формування етнічних меж, що безпосередньо визначають характер міжетнічної взаємодії.

В умовах, коли зростає соціальна напруга, то етнічна згуртованість, як правило, посилюється. Одночасно збільшується вірогідність неконтрольованих соціальних виступів та бажання лідерів різних політичних сил використати таку ситуацію в своїх цілях. Тож не випадково дослідження проблеми етнічних кордонів стає все актуальнішим. (Зазначимо, що етнічний кордон виступає тут не в значенні територіального розселення народів, а як суб'єктивно усвідомлена дистанція в міжетнічних відносинах). В західній науці тема етнічних кордонів, маркерів і культурних відмінностей досліджувалася норвезьким вченим Ф. Бартом, який вивчав етнічні кордони в тісному зв'язку з етнічністю [1].

На його думку, етнічність - це форма соціальної організації культурних відмін, а етнічний кордон є визначником етногрупи. При цьому особливого значення набувають ті культурні характеристики, яким ця група віддає перевагу. Під етнічною групою розуміється етнічна спільнота чи в значенні народу, чи якоїсь його частини. За Ф. Бартом етнічний кордон є актом ідентичності. Тільки за умови, коли люди поділяють уявлення які стають спільними, і діють на їх основі, вони стають групою, а етнічність може набувати організаційної та інституційної форми. Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть систему. А це означає, що набір маркерів може змінюватися [2]. Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених фактом взаємного етнічного категоризування. Водночас етнічне категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізнявальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будеться на культурних відмінностях [3].

З поняттям етнічних кордонів корелюється категорія етнічні маркери. Етнічні маркери — величина динамічна та надто залежна від політичного клімату система. Вибірковість етносоціальних пріоритетів постійно використовується різними політичними силами у боротьбі за владу і власність.

Зміна економічної, політичної, духовної ситуації в Україні призвела до значних видозмін внутрішніх відносин українського етносу, які існували в радянський період, а також до його відносин з іноетнічними групами, котрі проживають на терені держави. По-

перше, ці міжетнічні відносини стали складними, різноманітними; по-друге, намітилися тенденції, які породжують поляризацію українського суспільства. Головна небезпека - у розколі української нації на ґрунті регіональних, релігійних, політичних протиріч.

Слід відзначити, що процес етнічної ідентифікації України багато в чому унікальний. Наша держава є нетиповим за європейськими мірками зразком держави з неповторними ознаками системи етнічних кордонів:

- етнічна карта України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може бути підставою вимог як для національно-культурної, так і національно-територіальної автономії;

- кількісно найбільший етнос – українці – мають дискримінований статус рідної мови;

- асиміляційну загрозу несе не етнічна більшість, а етнічна меншість - росіяни; йдеться про асиміляцію в російську культуру;

- зосередженість основних продуктових сил України в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини;

- суспільно-політична розчленованість держави має регіональний вимір.

Одразу ж підкреслимо, що основним змістом внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, є більш або менш інтенсивне відродження втрачених чи нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Найхарактернішими для таких процесів є: прагнення меншин, зазвичай стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти вагоміші ніші у суспільному житті тієї чи іншої країни; невдоволення станом забезпечення етнокультурних прав меншинних груп населення та етнополітикою держави. Отже, на підставі зазначених тенденцій розвитку полікультурного мегатренду України можна зробити кілька попередніх висновків.

- У стадії етнополітичного чи етнічного ренесансу знаходяться всі елементи етнонаціональної структури українського суспільства.

- Найінтенсивніше етнічне відродження відбувається у середовищі українського етносу, болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, ромів, румунів, угорців та деяких інших. Це виявляється передовсім у відродженні занедбаних (до чого призвела офіційна політика тодішньої держави) етнічних мов, традицій, інших ознак етнічності, а для української спільноти ще

й у прагненні вибудувати і зміцнити державу, в якій вона є основою державотворення.

- Фази етнополітичного ренесансу українців й етнічного ренесансу національних меншин та інших спільнот України практично збігаються, вони розпочалися наприкінці 80-х років ХХ ст. й інтенсифікувалися після проголошення незалежності у 1991 р.

- За минулий період етнополітичний ренесанс в Україні пройшов першу фазу всього циклу саме у той час, коли формувалися цілі учасників цього процесу (провідників українського національного руху, етнічних організацій, їх лідерів): чітка орієнтація на побудову незалежної Української держави, зміцнення її позицій на міжнародній арені, утвердження україноетнічних засад у державотворчих процесах; формування умов для розвитку етнічних меншин і активізації їх участі у суспільно-політичних процесах.

Вважаємо, що змістом наступного етапу етнополітичного розвитку має стати досягнення поставлених цілей, вдоволення потреб етнокультурного і певною мірою політичного розвитку різних елементів етнонаціональної структури. Втім не виключено, що на новому етапі розвитку української держави етнополітичні проблеми можуть постати з новою силою. Адже процеси глобалізації й стандартизації у ширшому контексті, принаймні європейському, створюватимуть ризики викликані прагненнями до збереження етнічної самобутності вихідцями з різних етносів, які мешкають в одному етнополітичному організмі.

Таким чином, у процесі виявлення етнічних кордонів в Україні в умовах суспільної трансформації чітко виявляються дві основні тенденції. Перша - прагнення побудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Друга тенденція - відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин. Останнє за певних обставин може породжувати конфліктогенні ситуації та ізоляціоністські настрої у середовищі національних меншин, що підтверджують події останніх років.

Аналізуючи взаємодію двох вказаних тенденцій та вплив на неї різних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, варто зважати на кілька обставин:

- історичну тяглість безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України;
- чинник підлеглисті, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів;
- позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які знаходяться у рамках українського етнополітичного організму;
- зовнішньополітичні пріоритети та орієнтації України.

Від початку 90-х років минулого століття відбувалися зміни у статусі елементів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються на домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів на усталені компоненти даної структури. Взаємодія цих компонентів з домінуючою більшістю, українцями, вийшла на новий рівень. Такий перебіг подій, здавалося, відкривав можливість для утвердження стандартного і панівного на території колишнього СРСР типу відносин між домінуючою етнічною та підлеглими спільнотами, де превалювала б тенденція до гомогенізації. Отже, один із варіантів розвитку міг би полягати в перетворенні українського етносу не лише на домінуючий, а й на панівний елемент етнонаціональної структури з перспективою на гомогенне в етнічному плані суспільство. Проте цього не сталося, хоча настрої на кшталт «Україна для українців» час від часу зринають у дискусії про майбутній етнонаціональний розвиток держави. Однак вони не є визначальними.

Кризовий стан української етнонації залежить від ступеню власного відношення до ідентифікації в умовах суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи й досі посилює стан психологічної аномії. Українцям притаманні як тяга до наднаціональних стосунків, так і національно забарвлене світосприймання. В умовах політизації титульного етносу, така полярність поведінки призводить до крайнощів.

Специфіка національної ідентифікації українства (а його більше 70%) пов'язана із сегментованістю суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії «Захід – Схід», про напругу, яка виникає на ґрунті різного розуміння національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності як наслідок імперської ідентичності. З іншого - більша консолідованість еліти, потяг до

національно-культурного відродження. За таких умов використання маркерів «неукраїнськості» може призвести до міжетнічного протистояння. Слід взяти до уваги, що на кризовість ідентифікації титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Абсолютизація питання - «українці», а всі інші «совки» - небезпечний каталізатор націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. Українцям не відмовлятимуть у праві будувати свою державність. Втім українські радикали мають усвідомити, що риторика щодо відродження націоналізму та гасла «Україна для українців» здатні багатократно посилити поляризацію суспільства.

Антагонізм полягає ще й в тому, що на фоні політизації титульного етносу, реанімації етнічної ідентичності проходить процес акультурації характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розкривати конфліктність пострадянської ідентифікації українського соціуму тільки як протиставлення українського та російського етносоціального елементу. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця держави в напрямку поваги до української мови та її утвердження в громадсько-політичному просторі виключить проблеми національного протистояння, не замикатися на етніцизмі, а сприятиме самоусвідомленню цілісності українського народу.

Щодо етноідентифікаційних аспектів української етнонації їхня головна тенденція йде у напрямку творення нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів подолання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Справа в тому, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур.

Достатньо тісно пов'язана з процесом етнічної ідентифікації категорія ментальності. Вона проявляється в національному характері, у системі цінностей, національно-релігійних традиціях. Ментальність є одним з чинників, що впливає міжетнічну поведінку, ціннісні орієнтири соціуму, а тому сприяє поясненню причин конфліктності міжетнічних стосунків [4].

У структурі етносвідомості українців бачимо збалансовані установки на основи людського життя і духовні цінності народу.

Така збалансованість свідчить про стабільність, нормальний реалізм. Аналіз та порівняння показників свідчить, що на блок питань «історична доля» респонденти реагували досить стримано. Етнічні установки росіян можна охарактеризувати як «синдром мігранта»: підвищена увага до духовних компонентів національної культури та акцент на цінності національного дому. Ще більш виразно цей синдром виявляють поляки, їм притаманний високий рівень усвідомлення власної відповідальності за історичну долю нації. Певну врівноважену етнічну свідомість репрезентують болгарари — домінування цінностей дому та духовних вартостей народу.

Процес національної ідентифікації, формування національних інтересів і свідомості дуже латентний. Тому варто звернутися до результатів етносоціологічних обстежень, що проводяться Інститутом соціології НАН України з 1989 р. в 10 областях України. Вони стосуються українців і національних меншин, які становлять самостійні етнічні популяції на території держави (росіяни, білоруси, євреї, болгарари, поляки, угорці). Етносоціологічні опитування 2006-2008 рр. засвідчують, що всі ці етногрупи, як і кримські татари, чехи, словаки та ін., відзначалися гнучкою системою етнічної ідентифікації етнокультурних орієнтацій. Сталими компонентами в її структурі виступають національні інтереси, етнопсихологічні стереотипи, ціннісні орієнтації. Ядром формування маркерів етнічності, як правило, є етнічні автостереотипи. Зокрема, в ході опитувань серед українців з'ясувалася вагомість в етнічній свідомості уявлень про етноконсолідуючу роль мови, літератури, рис характеру, національної символіки, історії державності тощо. Ці емпіричні характеристики можуть бути згруповані в три блоки: етнокультурний, власне психологічний, політико-світоглядний. Потенціальна конфліктність етнополітичного розвитку підігрівається міфологемами національної свідомості, радикальними гаслами та фальсифікаціями історичної пам'яті.

Найвагомішим компонентом у структурі етностереотипів залишається етнокультурний (включаючи мову). Найвідчутніше етнокультурна основа в сучасній етнічній ідентифікації фіксується у румун, молдаван (73-70%), менше - у євреїв (46%); близько до 50% - у росіян, поляків, греків . Слід зазначити, що вага етнокультурних стереотипів у всіх етносів поменшала в порівнянні з 90-ми рокам ХХ ст. Натомість зростає вага політико-світоглядних компонентів. Це засвідчує, що політизація все більше впливає на сучасну ідентифікацію етнічних спільнот. Варто відмітити, що

самооцінка за мовою переважає в українців, росіян, румун, угорців; за елементами традиційної культури у білорусів, болгар, поляків. Самоідентифікація євреїв концентрується передусім навколо історії народу (54%). Прикметною рисою сучасної етнічної ідентифікації в Україні є актуалізація історичної пам'яті. Це виявляється в поширеності уявлень, що історія свого народу, один з суттєвих елементів етносамоідентифікації (до 30% - в середньому). Причому серед деяких меншин (особливо болгар, греків, гагаузів, угорців) спостерігається різке зростання розповсюдженості цього елементу [5]. Отже, внутрішньосуперечливий процес пострадянської ідентифікації, схильність етносів до національного самоствердження, протиставлення «ми - вони» створюють певні міжетнічні дистанції українському суспільстві. Так, частина респондентів через етнічні стереотипи відчуває труднощі і концентрує самосвідомість навколо етноніму (самоназви). Найбільша частина серед росіян - 16,5%. Для свідомості євреїв, греків, росіян властиве уявлення про консолідуючу роль спільної території. Менше став проявлятися компонент, пов'язаний з

Слід зазначити, що проблема національно-етнічного самовизначення ускладнюється полікультурністю України, а саме: російська ідентичність охопила майже весь ідентифікаційний простір; різновекторність етнічної ідентифікації регіонів Східного і Західного; обстоювання власної ідентичності депортованими народами (кримськими татарами, греками).

Поліетнічність України є об'єктивною складовою її етнополітичного розвитку. Проте вона може не тільки слугувати джерелом соціального і культурного збагачення, але, за відсутності раціональної конфігурації, розбалансування етнонаціональної структури суспільства, нерідко призводить до конфліктів на етнічному ґрунті, викликають у відповідь дії репресивного характеру, ставлять під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створюють небезпеку втягнення в них сусідніх країн.

Наявність етнічних кордонів певною мірою формується під впливом історичних міфів, етнічних стереотипів, пошуку ворога, національного фанатизму. *Щодо поляризації українського багатоетнічного соціуму, вона можлива по лінії ставлення до «російського чинника», мовного питання, в конфесійних відносинах, а також пов'язана з ціннісно-ідеологічною диференціацією*

суспільства та з актуалізацією міжетнічної толерантності або нетолерантності.

Серед соціальних феноменів, що закономірно виникають в умовах соціальної нестабільності, істотне місце належить нетерпимості щодо «чужих», які в ситуації кризи, супроводжуючи процеси деінституціоналізації та хворобливого становлення нових соціальних інститутів, починають виконувати функцію цапа-відбувайла, зазнаючи психологічної ізоляції, дискримінації, а за найважчих обставин - репресій. У посттоталітарному суспільстві прояви нетолерантності можна спостерігати в різних сферах суспільних відносин. Одним із наслідків руйнування радянської інституційної системи, що контролювала всі форми відносин між людьми, зокрема і прояви соціальної нетерпимості, став бурхливий сплеск міжетнічної нетолерантності, який згодом викликав численні прояви нетерпимості у національно-громадянських відносинах. Низький рівень національної толерантності у пострадянських суспільствах є лише одним з проявів «ксенофобії», що стала реальним фактом життя суспільства в період розвалу тоталітарної системи, коли з-під тиску комуністичної ідеології та придушення інакомислення вирвався джин нетерпимості, недовіри до «чужих», до інших соціальних груп і верств, у тому числі і до інших національностей.

Нетерпимість до «чужих» багато в чому пов'язана з формуванням образу «своїх», тобто з процесами соціальної ідентифікації особистості і груповими ідентичностями. Російський соціолог М. Лебедева, узагальнивши дані численних досліджень факторів, що сприяють прояву міжгруповій (у тому числі й етнічній) нетолерантності, продемонструвала досить складну і суперечливу залежність соціальних ідентичностей і нетерпимого ставлення до «чужих»: детермінантами нетолерантності можуть виступати як «невизначеність (маргінальність) етнічної ідентичності», так і «вираження соціальної ідентичності» [6]. В соціологічному аспекті це означає можливість скорочення соціальної дистанції стосовно «чужих» до тієї межі, де перебувають «свої». Прикладом такого скорочення дистанції є здатність представника однієї національності допускати як членів сім'ї і близьких друзів представників інших національностей. В ідеалі, коли жодна національність не відсувається на більш віддалену відстань, ніж «своя», мова повинна йти про справді толерантні національні ідентичності, що виключає будь-яке протиставлення «своїх» і «чужих». Зрозуміло, таку «всебічну

толерантність» слід розглядати як ліберальний ідеал, далекий від сучасних соціальних реалій. І навряд чи такий механізм формування толерантності повною мірою «прийнятний» в тому випадку, коли мова йде про політичні ідентичності.

Оскільки ми розглядаємо зв'язок національної толерантності та ідентичностей у контексті скорочення соціальної дистанції між представниками різних етнічних груп, як метод дослідження даної проблеми була обрана Шкала соціальної дистанції Богардуса, яка демонструє, що найбільшою мірою населення України психологічно дистанціює від себе переважно тих національностей, які асоціюються з виникаючими у світі міжнаціональними конфліктами. За роки незалежності української держави відбувалося зростання як загального рівня національної відособленості, так і поширення ксенофобних установок по відношенню до певних національностей. Результати моніторингу показують, що високий рівень національної дистанційованості українського населення має тенденцію до зростання національного ізоляціонізму та підвищення поширеності ксенофобних установок. У 2002 році відбувся якісний стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично від усіх національностей. На початку 2005 р. спостерігалось деяке зниження поширеності ксенофобних установок по відношенню до більшості національностей (у середньому на 1-2%), що позначилося і на загальному рівні національної відособленості, який трохи знизився з 5,3 до 5,1 бала [7].

Соціологічні опитування доводять, що розпад старої системи цінностей призвів до проявів та посилення настроїв нетерпимості, агресивності, розгубленості або «*синдрому конфліктних очікувань*» в українському етнополітичному просторі. Економічна криза, різке погіршення життя населення, штучне конструювання суперечностей (особливо в передвиборчих кампаніях) між українською і російською Україною, зміна орієнтирів в оцінці історичного минулого, відсутність інституційних можливостей для узгодження позицій суспільно-політичних груп – за таких умов у фокусі полеміки питання мови і її статусу.

З огляду на згадані обставини слід виокремити дві площини цього питання: суспільну та політичну. Суспільний рівень конфліктності в мовній царині також доцільно поділити - на міжгруповий та індивідуальний. Зазначимо, що українське суспільство не перебуває в стані гострого конфлікту між носіями двох провідних мов - української та російської. Більше того, відсутній і сам чіткий

поділ суспільства на дві групи за мовною ознакою. Соціологи здебільшого поділяють населення за етномовними ознаками на такі три основні групи: україномовні українці, російськомовні українці та росіяни. Попри відсутність різкої поляризації мова може стати джерелом напруженості. Українське суспільство в мовному плані поділяють два маркери: соціальний та географічний, які зумовлені історичними обставинами.

Цей підхід ефективно використовувався для мобілізації населення (передусім східних і південних областей) на минулих президентських виборах. Актуалізація регіональної «східноукраїнської ідентичності», базованої насамперед і майже виключно на мові, хоч і менш імовірно після президентських виборів 2004 р., проте не втратило своєї актуальності, про що свідчать передвиборчі гасла компанії 2010 р. Хоча це не призвело до міжгрупової напруженості чи протистояння. Утім, мовне питання є базою для постійних конфліктів і перманентного політичного протистояння на політичному рівні — між політичними силами, які претендують на роль репрезентантів мовних груп.

Не спиняючись на достатньо широко функціональному аспекті мовної ситуації в Україні, зауважимо явний дисбаланс на користь російської мови в більшості сфер суспільного життя: засоби масової інформації, бізнес, книгодрукування, шоу-бізнес. Причому після проголошення незалежності України та надання українській мові статусу державної позиції останньої послабшали. Винятки тут - хіба що публічно-політична та освітня сфери. Очевидно, що функціонування мов також має регіональний аспект. Так, найменше потреби україномовних українців задовольняються в південних і східних її областях.

Водночас ненадання російській мовній групі офіційного статусу створює певне джерело напруженості в цій групі. Причому джерело незадоволення тут має швидше символічний і перспективний характер. Мається на увазі передусім привілейований, порівняно з україномовними, статус, який мали російськомовні в Російській імперії та Радянському Союзі. Завдяки домінуванню російської в більшості суспільних сфер російськомовні мають досі якщо не вищий, то принаймні рівний україномовним статус. Однак, формальне прирівняння до «національних меншин» створює відчуття небезпеки зниження цього статусу за зразком Латвії або Естонії. Щодо представників української мовної групи, то найбільше джерело напруженості тут - обмеженість функціонального

поширення української мови, підсилена невідповідністю офіційно проголошеному привілейованому (порівняно з іншими мовами) статусу єдиної державної.

Індекс соціальної дистанції є більш показовий в оцінці відносин між представниками мовних груп. Наприклад, опитування із застосуванням показника Богардуса (опитувані оцінювали своє ставлення до представників певної групи в різних соціальних ролях: друга, сусіда, колеги по роботі, члена сім'ї), проведене Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчило високий рівень толерантності між провідними мовними групами. Так, зокрема, за семибальною шкалою, де зростання цифр показує збільшення дистанції, україномовні українці, російськомовні українці та росіяни отримали найменші показники з усіх груп, що були включені в анкету. Скажімо, показник соціальної дистанції україномовних українців (всіма іншими групами) в 2004 р. становив 2,20, російськомовних українців - 2,21, росіян - 2,48. (Для порівняння: індекс поляків - 4,50, американців - 5,02). Водночас порівняння досліджень соціальної дистанції за десять років (1994-2004) засвідчило, що взаємна дистанція між представниками всіх трьох груп (україномовні українці, російськомовні українці та росіяни) досягла максимуму лише в 1997 р [8].

Політичний аспект мовної ситуації є найбільш видимим. Саме з виступів політиків, а також численних статей у пресі, передач радіо й телебачення складається уявлення і про характер мовної ситуації, і про рівень її конфліктності.

Мовне питання традиційно за роки незалежності - одне зі значущих у політичному дискурсі. До того ж сплески дискусій навколо мови здебільшого відбуваються під час зростання суспільної напруженості загалом. Часто ці дискусії ініціювалися для того, щоб відвернути увагу від інших питань (наприклад, під час «касетного скандалу») та фінансової кризи 2008 – 2009 рр. На останніх виборах, як свідчить аналіз програм і виступів кандидатів, мовне питання також посідало важливе (хоча й не пріоритетне) місце.

Водночас одні позиціонують себе як борці із двомовністю, а другі - як її двомовності захисники. Перші бачать Україну державою, де українською говорить кожен українець, всі інші мову розуміють і поважають, а російськомовні - одна, хай і найбільша, меншина, на зразок шведів у Фінляндії. Другі сподіваються, що російська пануватиме всюди й скрізь, саме її знатимуть у кожному куточку

країни. Як бачимо, попри декларації та риторику боротьба точиться не за двомовність (рівність статусу та функціонального поширення обох мов), а за те, якій саме мові бути панівною.

Протягом останніх п'яти років сформулювати базові засади політики в мовній сфері від держави вимагали як захисники російської (русофіли), так і української (українофіли) мов. При цьому перші посилалися на указ «Про захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей України», який після обрання В. Ющенка президентом так і не було підписано. Отже, політизація мовного питання є додатковим чинником поглиблення *етнокультурного регіоналізму* України.

Процес створення незалежних держав перетворив російське населення на національну меншину. Російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей та дискримінацію української мови і культури в районах з більшою часткою росіян. Саме тут найбільш популярні ідеї слов'янофільства та проросійські настрої. Крім того, в східних районах найсильніші денациональні тенденції суспільної свідомості українців. Про це свідчать дані: російською мовою володіють 74% українців, а українською 65%. Російськомовне населення на сході становить понад 70% [9]. Російська етнічна група має високий коефіцієнт збігу рідної мови з мовою своєї групи. Така ситуація є суттєвим етнополітичним фактором у взаєминах між двома найбільшими етносами України - українцями і росіянами. Найпалкіші дискусії між ними виникають саме в мовних питаннях, мова стає предметом політичних спекуляцій.

Утвердження державного статусу української мови, зокрема у масовій культурі, впливатиме на процес формування історичної свідомості громадян. Можна стверджувати, що такі ініціативи, як визнання Голодомору актом геноциду проти українського народу, сприяють формуванню історичної свідомості українців про Україну як незалежного суб'єкта історії, з власною історичною долею. Звідси - природна реакція людей з таким типом історичної свідомості на проблему захисту української мови як «засіб дискримінації російської мови». На сьогодні більшість таких громадян зосереджена на сході країни. Відсутність спроб держави пов'язати важливі історичні події місцевого значення з новітньою історією України означатимуть консервацію існуючого типу історичної свідомості, зверхнього ставлення до української мови та викликатимуть конфлікт інтерпретацій.

Таким чином, доводиться констатувати, що при декларованому толерантному ставленні до української мови, російськомовні громадяни готові більш агресивно захищати своє право розмовляти російською мовою. Тоді як толерантність україномовних громадян (особливо в центральному регіоні) супроводжується готовністю поступатися своїми позиціями у виборі мови спілкування, насамперед, з міркувань неперестигності, непривабливості української мови та відсутності потреби спілкуватися нею.

Це дає право припустити, що за сучасних умов, в країні *відсутні сприятливі умови як для запровадження другої державної мови, так і для зміцнення становища української*. Проте можна прогнозувати, що *за відсутності системи заходів державної політики рівень толерантності буде знижуватися, а сприйняття української мови як соціально непривабливої — зростатиме*. На нашу думку, у перспективі такі тенденції можуть призвести до реалістичності сценарію запровадження другої державної мови (російської). Достатньо згадати демонстративне прийняття Луганською, Одеською обласними, Єнакіївською міською радами рішень про офіційний статус російської мови на своїх територіях (службове користування, газети, назви закладів).

З огляду на сказане, високий рівень *мовної нетолерантності* в західному та східному регіонах варто розглядати як фактор *політичного ризику* щодо консолідації українського суспільства:

- не зникає потенціал поглиблення розколу країни за мовною ознакою. На сході України саму постановку питання про захист української мови половина респондентів вважає штучною та спрямованою на погіршення становища російської мови;

- зростає суспільний запит на політиків, суспільно-політичні рухи, що підтримуватимуть антагоністичні позиції у мовній політиці. Питання мови стає важливою складовою політичної ідентифікації громадян.

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство», кількість прихильників надання російській мові статусу офіційної залишається незмінною протягом останніх років. При цьому ідею надання російській мові офіційного статусу підтримують більше чверті опитаних, які вважають своєю рідною мовою українську (27%). Поряд з тим, з 2002 р. зберігається тенденція до поступового збільшення кількості противників офіційного статусу російської мови — з 31% у 2002 р. до 38% у 2006 р [10].

Однією з провідних тенденцій 2005 - 2006 рр. є своєрідна поляризація українських громадян стосовно їх ставлення до надання російській мові статусу офіційної. Тобто, україномовні громадяни дедалі менше виступають за надання російській мові офіційного статусу. При цьому частка російськомовних громадян, що бажають такого статусу, зростає. Так, надання російській мові статусу офіційної підтримували у квітні 2006 р.: 14% тих, хто спілкуються вдома переважно українською (проти 21% у 2005 р.); майже 81% опитаних, що спілкуються вдома переважно російською; а також половина тих, які поєднують ці дві мови у родинному спілкуванні.

Зауважимо, що за даними моніторингу Інституту соціальної та політичної психології АПН України, 73% киян і 55% мешканців сіл вважають, що насамперед українська мова потребує підтримки. За даними моніторингу «Українське суспільство»:

- 44% прихильників надання російській мові офіційного статусу ідентифікують себе як громадяни України (проти 50% у 2005 р.), 27% обирають, насамперед, локальну ідентифікацію (проти 22% у 2005 р.), 13% вважають себе громадянами колишнього СРСР, 10% - мешканцями свого регіону (60% противників офіційного статусу російської мови ідентифікують себе як громадяни України);

- 40% прихильників офіційного статусу російської мови не визначились у ставленні до свого громадянства, а кожен четвертий (проти третини у 2005 р.), скоріше, пишається ним.

Крім того, прихильники офіційного статусу російської мови переважно орієнтовані на східний вектор розвитку країни — виступають за укріплення східнослов'янського блоку Росії – України - Білорусі (47% проти 41% у 2005 р.), або за розширення зв'язків у межах СНД чи розвиток відносин переважно з Росією (16% та 14% відповідно) [11].

Можна стверджувати, що такі уподобання були сформовані у певній категорії населення в процесі громадянської соціалізації в Радянському Союзі. У роки незалежності представники цієї категорії почали звикати до нового мовного становища в країні. Проте сьогодні їхні внутрішні переконання (уявлення) щодо цього стану знову активно підживлюються засобами масової інформації, діями та пропагандою представників влади.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки. *По-перше*, на основі аналізу тенденцій змін громадської думки можна стверджувати, що протягом 2005-2006 рр. спостерігалось

прискорення процесу поляризації українського суспільства стосовно мовних питань та зменшення мовної толерантності. Зокрема, при збереженні кількості прихильників надання російській мові офіційного статусу з'явилася тенденція до поступового збільшення частки противників надання російській мові будь-якого офіційного статусу. Така тенденція виступає як протипага використанню мовних питань у політичному дискурсі: «мовним суверенітетам», пропозиціям запровадити російську мову другою державною. Тобто, спостерігається поглиблення поділу суспільства за мовною ознакою. Загостренню поляризації ставлення населення України до мовних питань сприяли активні спекуляції мовними гаслами політичними силами у виборчих кампаніях останніх років.

Питання статусу мов в Україні стає вагомою підставою для політичних конфліктів. Опитані здебільшого обстоюють пріоритети саме для тієї мови, яка відповідає їхній національній ідентичності і домінує в регіоні їхнього проживання, що свідчить про зниження рівня мовної толерантності в українському суспільстві.

По-друге, загострення мовного питання стає перешкодою для процесу формування єдиної української громадянської ідентичності. Мовний поділ накладається на поділ суспільства за ставленням до історії країни, за регіональними політичними уподобаннями, за вектором її цивілізаційного вибору (Захід-Росія). Отже, виникає загроза протиставлення україномовних та російськомовних громадян, що призведе до формування двох полярних, самодостатніх громадянських ідентичностей.

По-третє, викликає стурбованість той факт, що потенційну соціально-політичну базу для політичних конфліктів навколо мовного питання становлять найактивніші прошарки суспільства: молодь та мешканці міст зрілого віку.

Зауважимо, що етнополітичне поле сучасної України навряд чи вірно зображувати виключно у вигляді бінарної схеми протистояння українського і російського «лінгвоментальних топосів». Однак, щодо перспектив єдиної громадянської ідентичності в Україні, вони не є обнадійливими, оскільки мова стає більш вагомим ідентифікатором, ніж етнос.

З огляду на сказане, деформація етнополітичного простору, домінування корпоративних та локальних інтересів супроводжується втратою цілісності українського суспільства. Єдиний спосіб уникнення міжкультурних, ціннісних, ідеологічних, навіть

міжцивілізаційних зіткнень – «діалог різностей», повага до загальноцивілізаційних надбань людства.

1. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР. – М., 1987. – С.142. 2. Barth F. Ethnic group and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. / Ed.by F.Barth. – Universities For Laget // Allen-Unwin, 1969 (reprint 1982). 3. Тишков В. А. Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997; Его же. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии, разрешение. – Вып.2. Ч.1. – М., 1992. – С.36. 4. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С.23. 5. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія – 2001. - №4. – С.; Мадей Н.М. Проблема культурної ідентичності // www.franko.lviv.ua. 6. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кроскультурную психологию. – М., 1999; Идентичность и толерантность // Ред. Лебедевой Н. М. – М., 2002. – С. 245-246. 7. www.niss.gov.ua/monitor/des.1000. 8. Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності. – С. 35-40. 9. Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // www.kiss.com.ua/. 10. Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // www.kiss.com.ua/. 11. www.i-soc.com.ua/institute/public2008php

УДК 316.375:328.161 (477)

ДИНАМІКА ЗМІНИ ЦІННІСНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ УКРАЇНИ

Л. Бунецький

У статті досліджується місце ціннісно-політичних орієнтацій у структурі масової свідомості громадян, можливості соціальної мобільності і політичної участі. На матеріалах соціологічних досліджень громадської думки проводиться аналіз динаміки зміни ціннісно-політичних орієнтацій за період з 1988 по 2008 рр. Особлива увага приділяється проблемі довіри громадян до інститутів влади та демократичних змін в Україні.